

Торішній сніг

КУПИТИ

Книга спогадів блискучого німецькомовного оповідача, уродженця Чернівців Ґреґора фон Реццорі (1914-1998) «Торішній сніг» («Квіти в снігу») не є ні автобіографією, ні мемуарами в усталеному сенсі цього слова. В ній письменник веде нас у своє раннє дитинство, проведене на Буковині, й колоритно змальовує образи людей, які його оточували: няньки-годувальниці Касандри, своїх батьків, рано померлої сестри та виховательки Штраусерль. З перспективи Я-оповідача він відтворює картини життя своєї родини в першій третині 20 століття, доповнюючи її екскурсами в пізніші часи та інші, віддаленіші топи. Для іронічно й скептично налаштованого автора, яким він постає у більшості своїх творів, ця книга є своєрідною формою інтимної сповіді. Вона просякнута елегійним настроєм та ностальгійним сумом за навіки втраченим, неповторним світом дитинства. Видання приурочене до 100-ліття від дня народження письменника.

П'ять портретів і водночас розділів книги – «Касандра», «Мати», «Батько», «Сестра», «Штраусерль» – шкiцуються як партитура розвитку Я-оповiдача й переплетення iсторико-соцiальних стосункiв двадцятих рокiв у Чернiвцях з власною екзистенцiєю та парадигматично розбiжними для цього часового вiдтинку характерами. Стиль рiвний i образний, мова лiрична, в деяких мiсцях метафорична, як у фактичному, так i в онтологiчному сенсi, а тематика буковинсько-ностальгiйна. Реццорi окреслює свiти, якi частково закiльцiзованi в собi й стоять один до одного в опозицiї, котрi однак надалi взаємно доповнюютьcя й зливаються в загальну картину чернiвецького мiкрокосму.

Крiстiна Спiней

Скажiть, де тi, що свiт до слiз
Проймали вродою ще вчора, –
Архiпiада, i Таїс,
I римлянка, красуня Флора?
Де Ехо, нiмфа винозора,
Якої голос перемiг
Свою тугою простори?
А де, скажiть, торiшний снiг?

Де Елоїза, переріс
Чий розум невимовне горе,
Через яку знущання зніс
Г'єр Абеляр від людомора?
Де королева та сувора,
Що з Буриданом в Сену міх
Звеліла кинути, потвора?
А де, скажiть, торiшний снiг?

Де королеви Бланк каприз,
Сирени спів, краса прозора?
Де Берта, Арамбур, Аліс, –
Яка перемогла їх змора?
Де Жанна, щит наш і підпора,
Яку за вигаданий гріх
Спалила підлих бритів свора?
А де, скажiть, торiшний снiг?

Мій принце! Де всі ті в цю пору,
Кого згадати я не зміг?
Є відповідь в словах повтору:
А де, скажiть, торiшний снiг?

Франсуа Війон. Балада про дам минушини
(Переклад Леонiда Первомайського)

Видавництво "Книги – XXI"

РЕЦЦОРІ

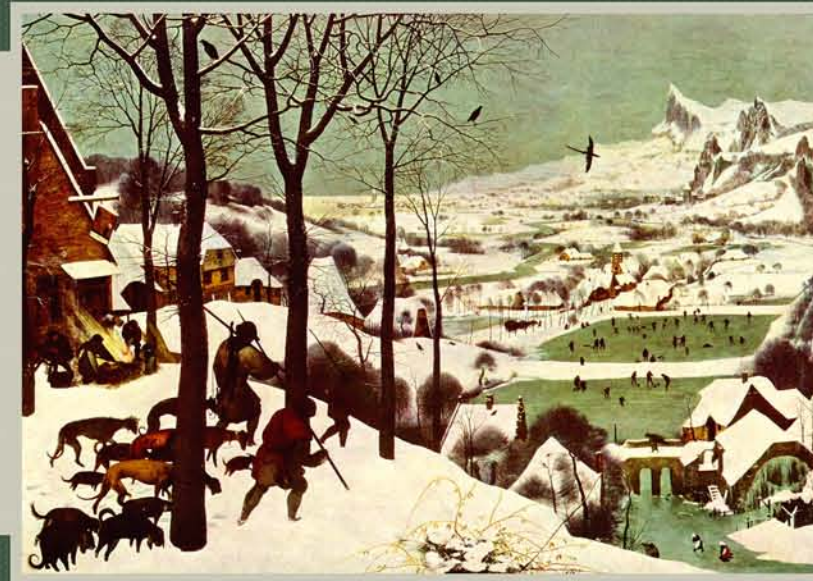
ГРЕГОР ФОН

СНІГ

ТОРІШНІЙ

GREGOR VON REZZORI SCHNEE VON GESTERN

ГРЕГОР ФОН РЕЦЦОРІ ТОРІШНІЙ СНІГ

Meridian des Herzens

Ця книга не є автобіографією. Автор виступає тут радше як посередник. Він змальовує портрети людей, у колi яких він виростав, та свою реакцію на них. Касандра, яка відкриває цей шерег, була його нянькою, що відтак залишилася в домі й зі своєю екзотикою та первісністю домінувала в житті хлопчика. Ми бачимо також портрети його батьків, рано померлої сестри та виховательки на ймення Штраусерль. [...] Тут легко тчеться пістрявий орієнтальний килим, багатобарвність якого й сьогодні, особливо сьогодні, заворює нас.

Отто Ф. Беер

Це особиста книга спогадів, яка окрім біографічних зондувань Реццорі, ставить людські питання родинного зв'язку, значення минушини, досвіду втрати вітчизни та інтеграційну проблематику.

Корінна Шліхт

Bibliothek der deutschsprachigen Literatur
Бібліотека німецькомовної літератури

Меридіан серця

Meridian des Herzens

GREGOR VON REZZORI

SCHNEE VON GESTERN

*Porträtstudien
zu einer Autobiographie,
die ich nie schreiben werde;
auch:
Versuch der Erzählweise eines
gleicherweise nie geschriebenen
Bildungsromans*

*Ins Ukrainische übersetzt und mit einem Nachwort
von Petro Rychlo*

Czernowitz
Knyhy – XXI
2014

ГРЕГОР ФОН РЕЦЦОРІ

ТОРІШНІЙ СНІГ

*Портретні студії
до автобіографії,
якої я ніколи не напишу;
а також:
Спроба оповіді
так само ніколи не написаного
роману виховання*

*Переклад з німецької та післямова
Петра Рихла*

Чернівці
Книги – XXI
2014

ББК 84(4АВТ)6-4Реццорі-49
Р 459

Грегор фон Реццорі

Торішний сніг. / Переклад з нім. та післям. Петра Рихла. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2014. – 328 с.

ISBN 978-617-614-066-5

Книга спогадів блискучого німецькомовного оповідача, уродженця Чернівців Грегора фон Реццорі (1914-1998) «Торішний сніг» («Квіти в снігу») не є ні автобіографією, ні мемуарами в усталеному сенсі цього слова. В ній письменник веде нас у своє раннє дитинство, проведене на Буковині, й колоритно змальовує образи людей, які його оточували: няньки-годувальниці Касандри, своїх батьків, рано померлої сестри та виховательки Штраусерль. З перспективи Я-оповідача він відтворює картини життя своєї родини в першій третині 20 століття, доповнюючи її екскурсами в пізніші часи та інші, віддаленіші тополи. Для іронічно й скептично налаштованого автора, яким він постає у більшості своїх творів, ця книга є своєрідною формою інтимної сповіді. Вона просякнута елегантним настроєм та ностальгічним сумом за навіки втраченим, неповторним світом дитинства.

Видання приурочене до 100-ліття від дня народження письменника.

Видання здійснене за фінансової підтримки

Представництва Австрійської служби академічного обміну, м. Львів

Представництво OEAD* у Львові

Перекладено за виданням: **Gregor von Rezzori. Blumen im Schnee.** – С. Bertelsmann Verlag GmbH, München, 1989.

В оформленні книги використано картину Пітера Брейгеля Старшого «Мисливці на снігу», 1565, дошка, олія, 117х162 см. (Музей історії мистецтв, Відень).

© С. Bertelsmann Verlag GmbH, München, 1989

© Петро Рихло, переклад, післямова, 2014

© Видавництво «Книги – ХХІ», Чернівці, 2014

ЗМІСТ

Касандра	9
Мати	69
Батько	159
Сестра	217
Штраусель	265
<i>Між автобіографією та виховним романом (післямова)</i>	313

А де, скажіть, торішній сніг?

ФРАНСУА ВІЙОН

Присвячую Беатріс
із любов'ю та безмежною
вдячністю

КАСАНДРА

На тугі парасольки горобини налетіли зграї омелюхів. Себто, вони прилітають з далекої Півночі тільки кожні сім років, з Лапландії чи Сибіру, коли зима обіцяє бути надто суворою. Їх називають ще чумними птахами, хоча на вигляд вони вельми гарні: незграбні й барвисті, зі зухвалим чубчиком, оксамитово-чорним лобом і шийкою, смугасто-білими й на кінчиках яскраво-червоними крильцями та хвостиками з лимонно-жовтою облямівкою. Вони притискаються своїми пушистими, рожевими грудьми з перламутрово-сірим відтінком до стебел парасольок, швидко скльовуючи червоні ягоди.

Різкий звук –: хтось стріляє дробом у зграю. Наче дим, піднімається вона з крон горобини. Проте добра дюжина птаства скочується з кущів і падає на сніг поміж збитими пострілом ягодами й крапельками крові. Хтозна, чи інші ще коли-небудь повернуться сюди. Парасольки розтровоєно, голі стебла малюють на блідому зимовому небі застиглий узор.

Коли вона з'явилася в нашому домі, вважалося, що вона нічим не відрізняється від тварини. Її звільнили від селянського строю, сорочку, запаску, безрукавний овечий кептар, постолі негайно спалили. Однак у міській одежі вона виглядала настільки абсурдно, що її можна було перелякатися. Вагітних жінок, що траплялися на її шляху, жартома застерігали від перед-

часних пологів. Тому її знову якнайшвидше одягли у звичний для неї стрій – щоправда, стерилізований стрій, який вона відтак носила до кінця своїх днів: без барвистої вишивки на сорочці й кептарі, циноброво-червоного пояса, жовтої, як дрік, хустки, а все у черничому чорно-біло-сірому стилі. «Зі щигля вони зробили пліску», любила вона казати про себе. Того, що в цьому вигадливому вбранні вона ще більше впадала у вічі, не передбачили. В усякому разі, вона носила його з гідним гонором, як носять убрання ордену.

Нікому ніколи так і не вдалося з'ясувати, звідки їй дісталось ім'я Касандра. Неможливо уявити собі, щоб вона отримала його при хрещенні. Карпатське гніздо, з якого вона вилетіла, – вона могла ще назвати його, однак не знала, де воно розташоване, деś «далеко в лісах» – складалося з купки вкритих дралицями хаток, мешканці яких спали взимку разом з вівцями; влітку тужливі мелодії їхніх пастуших сопілок губилися в отороченій смерековим шумом гірській самотності. Вона вперто приховувала те, як її там називали, так само, як і те, хто її вперше назвав Касандрою. Можливо, це був хтось із монастиря, з якого мій батько її витягнув. Але й це було сумнівним. Хіба що сам настоятель був здатен виділити її з гурту служниць – можливо, через якесь нещасливе пророцтво, – й назвати її іменем пророчиці з «Іліади». Ченці у своїх чорних сутанах, з коминами своїх ковпаків без полів на кошлатих головах, боязливі, натхненно або містично заглиблені в себе, наче божевільні, були так само темними, як і їхні брати в селі. Та хто б не був її хресним, до нас вона прийшла як Касандра й почала доглядати за мною з дня мого народження – як моя вихователька, казала моя мати; як моя нянька-годувальниця, стверджувала вона.

Для часто спокушуваної гордості моєї матері було цілком звичним те, що в мене не залишилося жодної

фотографії Касандри. Коли в 1940 р. північну частину Буковини, в якій ми жили – колишню коронну землю Австро-Угорської монархії, згодом, після 1919 р., провінцію Румунії –, на основі пакту між панамі Сталінім і Гітлером, а також їхніми лакеями Молотовим і Ріббентроппом, було віддано Росії, комісія з питань німецької народності за кордоном виселила колишніх австрійців як т.зв. німців по крові «додому в райх». Кожен мав право взяти зі свого майна п'ятдесят кілограмів багажу. У міському будиночку моєї матері квартирував полковник російських окупаційних військ, який галантно уможливив їй вивезти з собою подвійну вагу. Щонайменше третину цього добра становили пам'ятки, пов'язані з днями нашого дитинства. Із сотень фотокарток саме ті, що показували нас разом з Касандрою, були старанно вилучені. Не через її потворність, хоча вона, тримаючи мене на руці, й виглядала, немовби переодягнена в няньку самиця горили, яка викрала білу дитину. Того, що Касандра-вихователька – і саме моя – згодом, коли я виріс і мої батьки розлучилися, продовжувала служити у нас як батькова економка, моя мати не могла їй простити. Те, що «дикунка», як її відверто називали в домі, була моєю годувальницею, моя мати з усією рішучістю відкидала. Вона сама претендувала на привілей бути жінкою, котра вигодувала мене своїм молоком.

Я знаю це краще: не тільки тому, що впродовж усього свого життя відчував, що, як вихованець Касандри, я усмоктав у себе молоко землі, з якої вийшла вона (проте не моя мати), з усіма його світлими й темними силами; легенді про безмежне материнське почуття моєї матері суперечило також хоча й не надто правдоподібне, зате просякнуте несхитною вірою переконання в її надзвичайно делікатному здоров'ї. І поки наприкінці її днів не виявилось, яку дивовижну силу спротиву вона могла протиставити численним

негараздам свого буття, вона добре вміла майже кожного переконувати в тому, що, як постійно хвора, вона заледве може впоратися навіть з елементарними життєвими завданнями. Перш ніж я з'явився на світ, вона проводила більшу частину свого часу на курортах, ймовірно, щоб відпочити від народження моєї сестри, яке трапилося чотири роки тому.

До цього типу чутливості долучилися історичні події, які вперше, хоча тоді ще тимчасово, вигнали нас із Буковини. Я народився у травні 1914 року; у серпні спалахнула Перша світова війна. Буковина безпосередньо межує з Галичиною, де вже з самого початку ворожого протистояння відбувалися кровопролитні битви, й росіяни безперешкодно наступали. І позаяк хтось почав твердити, що бачив на власні очі їхні кашкети-тарілки – насправді то були безкозирні сіропольові кашкети наших німецьких братів по зброї –, населення охопила паніка. Наша мати – полишена на саму себе: мій батько був на війні – заразила цим і нас. Доволі стрімголов ми також утекли. Кінцевою метою втечі був літній будиночок мого незадовго до цього померлого дідуся по батьківській лінії поблизу Трієста.

Звичайно, що я не пам'ятаю цієї втечі. Однак моя сестра мала на той час вже майже п'ять років і розповідала про це як про рано пережиту темну пригоду. Інколи вона вимарювала з цього щось страшливе. Моя мати не любила розповідати про це. Мій батько стверджував, що вона соромиться кваліфікації нашої втечі, яку він, знизуючи плечима, назвав «безголовою». Щоправда, подальший розвиток подій підтвердив її правоту. У ході боїв з перемінним успіхом Чернівці, столиця Буковини, багато разів потрапляли у російські руки. В усякому разі, ми могли б вибрати для нашої втечі сприятливішу пору року й зручніші засоби пересування.

Так само й про маршрут нашої втечі я знаю тільки з розповідей і дуже приблизно. Кажуть, буцімто вночі

й у сніговицю ми змушені були на запряженім кіньми возі подолати доволі важкий для переходу перевал у Карпатах, щоб потойбіч у тоді ще угорській Марморосі досягти в Бистриці залізниці, яка через Будапешт і Відень мала доправити нас до Трієста. Цей гірський перевал міг зватися тільки Баргеу, де, згідно з легендою і романом Брема Стокера, розташовувався замок графа Дракули. Щоб потрапити туди, а звідти до Бистриці, ми мусили їхати возом багато днів. Певно тільки те, що весь цей час Касандра була нашим янголом-охоронцем.

Наша мати не розмовляла й не розуміла жодної з мов краю. Хоча в австрійські часи німецька й вважалася офіційною розмовною мовою, проте що далі в глушину ми проникали, то незбагненніше ламали й недостатньо розуміли її розмаїті національності Буковини. Натомість Касандра, яка навіть приблизно не вміла правильно розмовляти жодною мовою, висловлювалася уламками румунської, української, польської, угорської, також турецької та їдишу, підтримуючи їх часто гротескними гримасами міміки й примітивної наочності, які кожним висміювалися, проте для всіх були зрозумілими.

Що таке масова втеча, відомо щонайпізніше від кінця Другої світової війни, від зламу 1944/1945 років, якщо не раніше, від поразки Франції, коли населення цілих країн перебувало у стані втечі. Між візками, що їх тягнуть вручну й відкритими возами, на яких голодують і мерзнуть загорнуті в лахміття діти, закриті карети зі вкутаними в шуби пасажирами й ошкіреними фокстер'єрами, що супроводжуються багажними караванами з горами валіз, є предметом спотикання, ба радше ненависті, ніж респекту. Це не могло пом'якшитися вивченою у пансіоні французькою та англійською для дитячих кімнат, до чого намагалася вдаватися моя мати, коли не могла нічого добитися

німецькою. Старезні кучери, боязлива, замерзла й ображена гувернантка моєї сестри, богемська кухарка та дві з неабиякими труднощами видресировані селянські покоївки не могли тут вважатися якоюсь опорою. Касандра була в Карпатах у себе дома. Вона втягувала в себе гостре повітря зимових лісів, наче бальзам. Якби вона почула вовче завивання, то воно звучало б для неї рідним мотивом. Як донька цього народу, вона зверталася до народу його мовою. Її особливий стрій надавав їй певного авторитету. Коли йшлося про ночівлю або про місце біля теплої печі, про горнятко молока чи навіть про воду для чаю, вона була тою, хто вів переговори, добивався розуміння, закликав до співчуття й милосердя. Вона робила це з властивою їй, химерною, наче в троля, гримасою жвавості, енергетиці якої ніхто не міг протистояти. Все ще обурена, моя мати пізніше розповідала (і не помічала, що при цьому зраджує саму себе), що Касандра, аби продемонструвати нашу нужду втікачів, безсоромно використовувала мене, щойно народженого, притискаючи до своїх оголених грудей, як засіб сентиментального шантажу.

Про дім поблизу Трієста, в якому ми нарешті оселилися, у мене також немає власних спогадів, хіба що на рівні підсвідомості й почуття спорідненості з середземноморськими пейзажами: близькості карстових, інтонованих чорними обелісками кипарисів узбереж, понад вохрою яких блакить Адріатичного моря вливається у ледве прозорішу голубінь неба. Щоправда, це враження могло бути нав'язане й баченими раніше видами на поштових листівках. Ми залишалися на невеличкій віллі біля Трієста тільки до вступу Італії у війну проти австрійців. Після цього ми знову зважилися на втечу до Відня, в усякому разі, не таку драматичну, в трьох купе спального вагону.

Про те, чи було це більш ніж річне перебування у Карсті біля Трієста (такого відмінного від пишно-

сті полів і лісів Буковини) для Касандри вигнанням, ми так ніколи й не довідалися. Тепер, серед людей, що розмовляли італійською, вона немовби заніміла. Правда, я здатен уявити собі, що принаймні зі словенцями вона могла б дійти до порозуміння за допомогою української мови, не кажучи вже про німецькомовних мешканців Трієста; та річ тут не тільки в тім, що навіть у цьому пістрявому світі мешканців Фріауля, словенців, греків і євреїв вона мусила справляти враження якогось екзотичного екземпляра з демонстрації народних типів мандрівного цирку, – самі нагоди для зустрічей траплялися рідко. Ми жили надзвичайно замкнуто й ізольовано; навіть моя мати, пам'ятаючи про свою роль вигнанниці з рідної землі, якій відповідало також її постійно ослаблене здоров'я, майже ніколи не їздила до міста. Пізніше моя сестра розповідала мені, що вона мало не вмерла там від нудьги. Окрім безкінечних уроків зі своєю гувернанткою, її єдиним відволіканням був її «диявол», гра з маленькою подвійною кеглею, яку дедалі вище розкручували на шнурку й відтак знову спускали донизу, котру вже Пруст описував на зламі століть як застарілу іграшку. Завдяки невпинному вправлянню, вона досягла в цьому занятті неабиякої майстерності, якою пізніше мене принижувала. Фотографії того часу показують її, вдягнуту в білу сукню для ігор і великий льняний капелюх, який мав захищати її від південного сонця, як квітучу дівчинку серед велетенських агав кам'яного саду. Незвичні рослини, що ніби з'явилися з якоїсь доісторичної епохи, були поставлені тут мовби для стафажу, який дихав бутафорською штучністю й передчасною зрілістю. Дома – я маю на увазі наш дім на Буковині, який вона за своє коротке життя навчилася добряче ненавидіти, – її квітування була природним. Існує інша фотографія, яка показує її в тамтешньому саду, поряд з волохатим мисливським псом Тролем,

якого мій батько невдовзі після її народження поклав їй як щенятко в колиску – викликавши неабиякий жах у й без того страждаючої матері, виховательки й решти жіноцтва нашого дому. Пес, який тим часом виріс, і маленька дівчинка так органічно належать до картини безтурботно здичілого саду, як його дерева, кущі й газони, що стали квітучими лугами. Хоча ця фотографія була зроблена тільки на півтора року раніше, ніж та, на якій зображено сад поблизу Трієста, проте вона являє собою безповоротно втрачений відтинок життя у розвитку моєї сестри. Дитяча невинність, єдність дітей з усім живим, вкорінення у повноту речей, яким ніколи не перестаєш дивуватися, тут уже втрачені, вони уступили місце усвідомленню труднощів буття.

Але саме Касандру зустріч з чужиною зовсім не збагатила. Вона, зажди сприйнятлива до жартів, яка кожен не надто банальну пригоду, кожен зміну обставин у нашому родинному бутті піднімала до видатної події і з великою фантазією розмальовувала їх, щоб долучити до гірлянди медальйонів, які повинні були надати нашій – і тим самим своїй – історії барвистості й надзвичайного драматизму, була неспроможна розповісти що-небудь з часів Трієста. Чи її пам'ять була затьмарена тугою за вітчизною, яка там страшенно терзала її, чи меланхолійне терпіння її стародавньої раси рабів, з якою вона ділила всі випробування (у стані душевного заціпеніння, як це фізично чинять жуки, які прикидаються мертвими, коли їм загрожує небезпека), не давали їй зберегти нічого, гідного спомину, – все це огорнуто туманом. Те, що вона не відчула краси приморського ландшафту, цілком природно. Примітивні люди, любив повторювати мій батько, не знають абстрактного поняття пейзажної краси. Їхнє відчуття цієї краси зливається у них з любов'ю до вітчизни; все інше для них чуже. Коли я запитував Касандру, чи не сподобалося їй море, вона була дуже лаконічною,

майже похмурою. Я мав враження, що її бундючність пов'язана з неприємною подією, про яку вона згадувала неохоче. Вона мені цього ніколи не казала, однак завдяки своєрідному духовному осмосу мені передався певний образ у югендстилі: на скелястому рифі, що омивається шумливим прибоєм, видніється, наче фігура корабельного галіону, силует молодої жінки, в якій, як мені здавалося, я впізнаю мою матір; а перед нею сидить, у напівблагаючій, напіввладній позі, одягнена в усе темне, постать чоловіка, який синонімічно поєднує в собі традиційні атрибути мешканця Півдня, митця й коханця: чорне волосся, чорна краватка лавальєр, чорний фетровий капелюх з широкими крисами, якими грається вітер. Я завжди здогадувався, що дедалі чіткіше виражене протистояння між моєю матір'ю та моєю сестрою, яке первинно виникло між неслухняною дитиною та не завжди цілком упевненим у собі авторитетом, що надто пізно вступив у її життя, колись мусить набрати форми відвертої архіжіночої ворожнечі, справжнім мотивом якої були ревності до чоловіка, не має значення, до якого. Те, що дещо з цього мало б перейти також у стосунок Касандри до моєї матері, мені видавалося безглуздом, щоб задумуватися над цим; згодом я почав, однак, вірити в це. Як моя сестра, так і Касандра обожнювали мого батька. Трієст був помутнінням його образу як одноосібно владарюючого чоловіка – і тим самим як запоруки родинної єдності, яку тримає до купи дім.

Для мене все це лежить у золотому тумані міфічного. Моя свідомість починається тільки тоді, коли ми покинули Трієст і осіли в будинку друзів у Нижній Австрії. Це зовсім інший ландшафт: багата луками долина, що розкинулася в укритих лісами гребенях пагорбів, миліша, краще доглянута людською рукою, ніж Карпатська земля, що є моєю вітчизною. Однак я ношу в собі як вітчизну також і ту австрійську землю.

Для моєї матері монастир і невеличке село поблизу нього являли собою трагічні монументи всієї гіркоти життя втікачів. Для мене вони маркували пробудження до світу. Я бачу себе на луці, трава якої перед косовицею така висока, що я не можу крізь неї нічого бачити. Я простягаю свої руки до Касандри, щоб вона підняла мене вгору. Вона для мене – посередниця у стосунках зі світом, символ захищеності, безпеки, з якою я зустрічаю свої переживання. Все дивовижне у відкритті світу здійснюється під її захистом і покровительством. Для будь-кого іншого вона – напівдикунка. Моя мати ніколи не могла знайти з нею спільної мови, вона давно б відіслала її, якби інтуїтивно не збагнула, що без Касандри я не можу існувати.

Я щиро любив її, і в усьому винні безперервні чутки, що курсували всередині дому й поза ним, після чого врешті-решт я також повірив у її нецивілізованість і нелюдську потворність. Спершу її велике мавпине обличчя – зігріваюче, захищаюче, гротескне й тролеподібне – ширяло понад усім, що повинно було в спогадах про мої дитячі дні стати резервуаром життєвої певності. Касандра була прапорonoсцем настрою, який робив ті дні світлими, легкими й відчайдушно веселими –: тих зухвалих, протилежних пануючим напруженим стосункам веселощів, які все драматичне перетворювали на комедійно-абсурдне й змушували розбиватися в анекдотах і жартах. Пізніше я зрозумів, що Касандра була в цьому всьому нашим відображенням у кривому дзеркалі. Вона імітувала, парафразувала, пародіювала й висміювала хоча й миготливий, однак непорушно витримуваний добрий настрій мого батька, якого вона шанувала з собачою відданістю, так само як нашу дитячу істеричну пустотливість. Всі ми підтримували її комічні перебільшення. Вона вела за собою процесію клоунів і арлекінів, недотепних Августу й Касперля, якого ми щоденно мобілізували, щоб

чинити напруженим ситуаціям у домі, божевільним витівкам нашого батька й дедалі інтенсивнішій нервовій хворобливості нашої матері, її дратівливості, безтямній боязливості й невблаганності, але також і її мистецтву спокушання наш посильний спротив.

Дедалі рідкісніші, дедалі коротші часові відтинки, в які наш батько бував дома, мали в собі, завдяки його веселості, щось канікулярне, щоправда часом мовби розірване грозою його холеричними вибухами. Коли ж він знову зникав з дому на одну зі своїх так званих «комісій», які здебільшого були мисливськими вилазками, то мігрені й переміни настрою нашої матері нависали над домом, як прокляття. Проте ніщо не могло зрівнятися з поетичним ширянням її посмішки, лестощами у її голосі, коли вона в нападі усвідомлення материнського обов'язку хотіла вмовити нас одягнути теплішу куртку чи з'їсти ще одну ложку шпинату; і ніщо не руйнувало настрою доти незатьмареної нічим години ґрунтовніше, ніж та гордовита холодність, з якою вона ставила на місце Касандру чи якусь «мадемуазель» або «міс» моєї сестри, якщо їй говорили про те, що день надто теплий для важкого одягу чи що ми вже поїли достатньо шпинату. Тоді ми відчували не тільки її поганий настрій, але й поганий настрій тих, кого ставили на місце.

Це було, ймовірно, в останні воєнні роки від 1916 до 1918, які ми провели в Нижній Австрії, коли перебільшена турботливість нашої матері почала розвиватися у хворобливу манію. Часи були похмурі й загрозливі. Селянське оточення посилювало почуття відірваності від світу нерідко аж до клаустрофобії. Недовіра селян-сусідів до заїжджих чужинців, які прибули з міста, щоб втекти від пануючої там нестачі продуктів, неопалюваних помешкань, заворушень і можливих епідемій, спонукали молоду жінку до прояву обережного материнського інстинкту, хай навіть вона для

цієї ролі не зовсім годилася. Упродовж усього життя її чутлива гордість виробила в ній цілковито абстрактне усвідомлення обов'язку, погане сумління а ргіогі, що приписувало їй правила поведінки, які вона – часто всупереч геть полярно протилежній дійсності – виконувала із залізною послідовністю. Отож, виходячи з якогось уявлення про те, як воно мало б бути за якимись віддаленими зразками, вона втрутилася в давно усталені порядки й привела все в повний хаос.

Стара богемська кухарка, яка всюди нас вірно супроводжувала, збунтувалася й погрожувала звільнитися, позаяк моя мати раптом, за виловленим з газети економним рецептом, хотіла визначати не тільки й без того доволі скромне кухонне меню, але й саме приготування страв. Якщо стосунки з моєю сестрою, яка в перші роки свого життя щасливо виростала під наглядом вихователок, відзначалося нейтральністю, що впродовж певного часу без зайвих проблем могло сприяти виникненню взаємної угоди про незалежність, то тепер вони, завдяки поверненню материнського авторитету вікторіанського взірця, стали відверто ворожими. Касандра з її мавпиною потворністю, її орденсько-сестринським убранням няньки й барвисто зітканою з чужих ідіом мовою й без того була в селі, мешканці якого з безприкладною впертістю чіплялися за свої звичаї, справжнім викликом. Якщо її терпіли й відразу не вигнали звідти косами й ціпами, то лише тому, що мені, трирічному хлоп'яті, її підносили як не зовсім людську охоронницю й талісман, подібно до тої свині, за закручений хвостик якої тримався наймолодший син Губертів, коли кожного ранку давав себе у такий спосіб вести на пасовисько, а ввечері знову вертати додому. Відколи моя мати наполягла на тому, що віднині вона сама має бути тою, хто веде нас на прогулянку й охороняє наші ігри, вона перейшла тим самим дуже тонку, ірраціонально прокладену межу, поза

якою панські привілеї як визнавали, так і відбирали. Тепер вона тим паче була для мешканок села неробою. Віднині клоунати Касандри виглядали особливо пародійно й підривали авторитет нашої матері також і в інших домочадців.

Мабуть, через надмірну пітливість у надто теплому впакуванні, надто швидке охолодження, спричинене грозою і, можливо, з психосоматичних причин, я підхопив у серпні 1917-го запалення легень (вже друге в такому ніжному віці). Щоб зміряти мені температуру, моя мати встромила мені в рот термометра, який я негайно прокусив. Позаяк вона боялася, що я міг проковтнути уламок скла, то відтак цілими днями повзала навколо ліжка на колінах, аж поки знову повністю не склала термометр зі скалок, що застрягли у щілинах старої дощатої підлоги. Вважалося, що ці знервовані пошуки, як і надмірне зусилля, якого вона доклала, коли під час раптової грози прожогом бігла зі мною на руках у дім, долучили до її нервової та ниркової хвороби ще й ваду серця. В наступні роки ця хвороба змушувала нас цілими годинами боязко ходити по дому навшпиньки й була жахливим засобом шантажу, надто якщо наше уявлення про те, як варто вдягатися, аби покататися на ковзанах узимку чи здійснити вилазку з метою купання влітку суперечило її уявленням (як ковзани, так і купання вважалися, за певних обставин, шкідливими для здоров'я і небезпечними).

Вегетативний спокій Касандри під час усіх цих домашніх непорозумінь (до яких після нашого повернення на Буковину додалися ще й подружні конфлікти між нашими батьками) був по-блазеньському переодягненим у гіперболи, якими вона шаржувала загрозливі трагедії у комедії. Переводячи все у гротеск, вона редукувала дрібниці, що лежали в основі більшості незлагод, до їхнього справжнього масштабу, добивалася того, що, як висловлювався мій батько, «мільні бульки

нашої сімейної драми лопалися», і тим самим відкривала нам очі на абсурдність буття, що нерелефровано проживалося за шаблонами. Більше, ніж будь-хто інший, вона вчила нас цілющої сили життя.

Сьогодні я здатен оцінити, яку силу над фатумом дала вона нам тим самим у життя – тим паче, що епоха нашого раннього дитинства була далеко не безхмарною. Війна затьмарила наші будні. Всюди стояв запах крові й заліза, навіть там, де їх ще не було видно. У перемогу країн Центральної Європи вже ніхто не вірив. Поразка штовхнула зневірених у справжній відчай. Впала не тільки імперія: загинув світ. Здавалося, ніби з кінцем цісарсько-королівської Австро-Угорщини згасло світло, яке досі золотило наші дні. Все це зачепило не тільки нас. Почалася нова світова епоха.

Ми виростили в саяві міфу втраченої чудової старої дійсності. Вже тоді ми були тими, ким згодом, після 1945-го, стали сотні тисяч європейців: втікачами, вигнанцями, половою на вітрі часів. Село в Нижній Австрії нам також довелося наприкінці війни покинути; воно стало ще негостиннішим, ніж було на початку. Відень у згасанні свого ореолу перетворився на сіре злиденне помешкання. Родичі моєї матері, які проживали там, радили нам повернутися на Буковину. Мій батько, якого я після його повернення з війни вперше побачив наяву, погодився з цією думкою. Позаяк майбутнє цієї коронної землі було ще геть неясним, то вона видалася перспективнішим місцем перебування, ніж більшість уламків розтрощеної монархії. Ми повернулися додому.

Але й ця радість виявилася затьмареною. Відтнок між Лембергом і Прутом у Галичині був усіяний скромними дерев'яними хрестами з касками загиблих. Воронячі зграї штурмували сіре небо. Що ближче ми під'їжджали до Пруту, річки, що маркувала кордон з Буковиною, то частіше крізь вибиті пожежею віконні рами будинків, крізь поламані крокви дахів ми могли

бачити, як по небу пливуть хмари, а з хатніх долівок буяє кропива. Потойбіч Пруту лежать Чернівці. Місто стало неспокійним і вбогим, заселеним жалюгідним людським різновидом, який досі можна було зустріти тільки поодиноці чи в найгіршому випадку по двоє або по троє, однак ніколи в такій компактній щільності.

Ми втекли з дому, розташованого в сільській місцевості, моя мати ніколи його не любила. Тепер, через чотири роки сільської ізоляції, налякані непевністю часів, ми вирішили залишитися в місті. Перед будинком на самому краю міста, де за садами навколишніх вілл і садибами дрібних землевласників вже починалося дике поле, також зияла непевність. Схід був загрозливим для нас. Розкішні дерева Народного саду, з яким межував наш сад, стояли голі.

Гаубичні снаряди вирили кратер, на дні якого дощова вода зібралася в сумні калюжі. На віддалі кількох сотень метрів ще лежав страхотливо розбухлий труп коня. І все-таки це мав бути дім радісно-щасливого, хоча й короткого та сповненого багатьох пригод дитинства; щоправда, аж ніяк не затишний дім.

Гостям він, напевно, видавався зручним та елегантним. Те з попередньої обстановки, що не було знищене чи сплюндроване, вдалося згодом доповнити заново придбаним. Моя мати мала для цього добру руку. Ми з радісними криками вселилися в світлі й великі дитячі кімнати. Але перш ніж почався відтинок життя, який я називаю своїм власним дитинством (дитинство моєї сестри лежало так далеко, як і міфічна золота довоєнна доба), над нами ще раз, наче гроза, нависла несподівана загроза.

Це були дні, незадовго до яких – в 1919 році – румуни захопили край. Зловісний людський різновид, одягнений у лахміття, який віднедавна заповнив вулиці міста, нагадував нам, що кількасот кілометрів східніше, потойбіч Дністра, лежала Росія, де два роки

тому більшовики вчинили з нашим різновидом коротку розправу. Дух кривавої революції міг дуже легко перекинутися й до нас. Вже роїлися зграї грабіжників і мародерів, які спершу взялися за продовольчі склади австрійської армії, що змушена була відступити. Ми жили недалеко від великих кавалерійських казарм. З голосним горланням, вимазані жиром і мармеладом, переївши і перепивши, їхні юрмища проходили повз наш дім, удень ще як чернь, яку можна було приборкати, однак із настанням ночі вони ставали набагато небезпечнішими. Мій романтичний батько забезпечив кожного мешканця дому зброєю. Навіть Касандрі втиснули в руку пістолет, який вона, знявши із запобіжника, сховала між своїх грудей. Превентивні заходи, з якими його знову можна була дістати, збагатили нашу скарбницю анекдотів, яка довкола моєї незвичної виховательки впродовж років невпинно збагачувалася. Спершу, щоправда, було не до сміху. Нас, дітей, серед ночі витягли з постелі й квапливо одягли. Ці картини зафіксовані чітко: всі лампи погашені; у місячному сяйві я бачу тремтячі руки моєї матері, які ховають прикраси. Дула пістолетів виблискують. Однак небезпека нас оминає. У наступні дні румунські солдати захоплюють місто. Відтак порядок було, як кажуть, знову відновлено.

Щоправда, це був зловісний порядок. Ми не знаємо до пуття, як румуни будуть ставитися до нас. Мій батько цілими днями пропадає в місті, щоб з'ясувати ситуацію. Нам, дітям, найстрогіше заборонено обмінюватися з чужими бодай словечком. Певна річ, що ми не сміємо залишати сад (ми ніколи не сміли робити цього без супроводу й пізніше, і коли я все-таки одного разу зробив це, то кара була жорстокою). Таку ізоляцію важко було витримати. Як і всі діти нації, що вела війну, ми були налаштовані надзвичайно націоналістично, але водночас нас приваблювало все,

що мало стосунок до військового спорядження, навіть якщо воно було спорядженням колишніх ворогів. Під час маршу румунської армії мене неможливо було утримати. Я мусив припасти до садової огорожі, щоб побачити все на власні очі. Правда, я забув при цьому, що тримав у руці ляльку, яка звалася «німецьким братом»: одягнений у сіру польову форму солдат з шапочною вільгельмівського рекрута без козирка на білявих кучерях, прикрашеною чорно-біло-червоною кокардою (тим самим головним убором, вигляд якого, позаяк його вважали російським, спричинився п'ять років тому до нашого вигнання). Один з унтер-офіцерів румунського батальйону, що марширує повз нас, помічає цю іграшку рано розбудженої національної свідомості. З люттю він підходить до мене, просуває свою руку крізь пруття огорожі, виринає її в мене й з прокльонами жбурляє в канаву. Але він не помітив Касандри, яка підійшла зі мною до огорожі. Самка дикого кабана, над поросятами якої нависла небезпека, не може вискочити з кущів з більшою спритністю. Вона кидається на залізне пруття садової огорожі з такою силою, що унтер-офіцер злякано відступає. Потік брудної румунської лайки виливається на нього й викликає, разом з виглядом розгніваної жінки, знущальний регіт військових. Якби не цей вибух грубого сміху, напад Касандри міг би скінчитися для неї вельми плачевно. Не вагаючись, вона підняла з землі грудку глини й жбурнула услід утікачеві. В цю мить вона була готова розстріляти його.

Кожен спогад про ранній період дитинства є епізодичним, запакованим у настрій окремих епох, які ми пізніше тлумачимо як етапи розвитку. Минув рік. Стоїть літній день, повен палючої спеки. Листя дерев навколо дому незрушно звисає. Мою матір опановує дедалі більший страх, що це задушливе повітря може зашкодити нашому здоров'ю. Вона постійно боїться

чогось такого. Хоча часи стали спокійнішими: ми – громадяни королівства Румунії. Монархізм мого батька виявився сильнішим від його австрійського національного почуття: він надає перевагу чужомовній монархії перед віднині тільки німецькомовною республікою стиснутою до мінімальних розмірів Австрії. Натомість моя мати відчуває себе приписаною до меншовартісної цивілізації. Цей світ повен загроз також і кліматичного характеру. Гарячий день, як от сьогодні, приховує в собі непередбачені небезпеки. Тому нікого не дивує, коли ми раптом вирішуємо вибратися з дому, щоб поїхати до наступного досяжного узгір'я у горбистій місцевості. Навіть при меншій висотній різниці повітря там ймовірно свіжіше. Широкі лісові масиви розташовані поряд.

Вилазки такого роду сприймалися в той час не так легковажно, як сьогодні. Треба було їхати запряженим екіпажем, поїздка тривала кілька годин. Для захисту від палючого сонця слід було брати з собою парасольки, так само плащі для захисту від пилюки, пледи й пальта для зворотної поїздки ввечері. Оскільки по дорозі ніде не було заїжджих дворів, то брали з собою напої у термосах і сендвічі в кошиках. Не забували й про ігри: обручі з легкого матеріалу, які палицями підкидали в повітря і відтак, мовби уколом шпаги, знову ловили, м'ячі й «диявола» моєї сестри, цю схожу на пісковий годинник подвійну кеглю, яку на прив'язаному до палички шнурку розкручували туди й сюди й фуркотливо кидали вгору, щоби при падінні вона знову з мишачою прудкістю верталася до шнурка. Наша мати так любила дивитися на ці невинні розваги з часів її власної молодості. Нас вони поступово знуджували до сліз.

Зазвичай, коли Касандра їхала з нами, я був убезпечений від таких радше хореографічних, аніж спортивних тілесних вправ. Під приводом того, що мені з

моїми дещо ушкодженими легенями аж ніяк не можна перегріватися, ми усамітнювалися в затінку одного з високих дерев того бору, в якому облаштовували свій табір. Це було ідеалом тієї епохи та визначником її настрою (мені на той час вже, мабуть, виповнилося зо п'ять років): чудова група дерев у вільготній місцевості, що простиралася аж до небокраю, у могутніх кронах яких співають вивільги й туди-сюди шугають блакитнопері сиворакші. Легкий вітерець проноситься над полями й шарудить міцним листям кукурудзи; великі жовто-біло й чорно-зелено посмужені гарбузи важко лежать на своїх ворсистих вусиках на ситій землі. Вдалині кує зозуля й тріщать перепілки; неподалік в очереті навколо заболоченого клаптика води кумкають жаби. Лелека повільно походить під вербами біля струмка, відтак важкими змахами своїх крил підноситься понад кронами дерев і зникає з виду. Касандра гойдає мене на своїх руках і розповідає мені казки.

Але того разу її з нами не було. Наша мати не зовсім довіряла свіжоспеченому мирові, особливо добродушності сільського населення, яке за час заледве відшумілої війни геть здичіло й деградувало внаслідок близькості міста. Отож з метою захисту від нього з нами мусило їхати якомога більше людей; коротше кажучи: окрім Касандри й дівчини-покоївки, яким було надано один з їхніх рідкісних вихідних (ми знали, що вони все одно вирвуться на волю, щойно панство покине дім), з нами поїхали всі домочадці. Касандра залишилася, позаяк хтось мусив стерегти дім. На превеликий жаль, собаки також повинні були залишитися – для захисту дому й Касандри, а також тому, що ми боялися, як би вони не почали на волі полювання за якоюсь живністю.

Собаки відігравали в нашому дитинстві важливу роль. Їх було чимало – принаймні по одному на кожного члена сім'ї, і Касандра, щойно прийшовши в дім,

одразу здобула їх інстинктивну прихильність. Собаки визнавали її як вищу інстанцію в домашній ієрархії, водночас як товаришку своєї долі, її добробут внутрішньо був пов'язаний з їхнім власним і залежав від господарів дому. Дивним чином всі вони визнавали, незважаючи на пристрасну любов до нашого батька й до нас, нашу знервовану матір як найвищу володарку над своїм буттям. Це була – я не можу сформулювати точніше – висхідна лінія від земного надпорядку до духовної вищості. За винятком собак, яких вона сама дуже любила, всі ми потерпали від нервової диспозиції моєї матері як від метафізичної сили, яку неможливо пояснити раціонально й тим паче неможливо уникнути такого пояснення. Вона й справді втілювала вічну загрозу й ламкість буття. Буттєва драма видавалася їй трагедією, готовою розпочатися щомиті. Вона вважала своїм обов'язком відвертати найгірше, закликаючи своє оточення бути пильним. Якби вона здогадувалася, що тим самим заслуговує на ім'я Касандри більше, ніж моя нянька, то сприйняла б це як образу. В усякому разі собаки, здавалося, сприймали в ній вроджену трагічну свідомість як властиву реальність природи, здатну приносити нещастя. Коли надходила негода, то вони лестились до ніг нашої матері.

У порівнянні з нею Касандра випромінювала незламний анімалістичний віталізм. Веселість моєї годувальниці, яка часом вибухала геть застрашливо (як здебільшого і цілком безпечні капризи мого батька), мала своїм витокom філософську диспозицію, яка, можливо, була не чим іншим, як природною гармонією здорового тіла зі світом. Якщо моя мати і моя сестра мали незрівнянно ніжнішу конституцію, то Касандра і мій батько були наділені найміцнішим здоров'ям, найкращим апетитом, чудовим травленням, а значить і зазвичай найбезхмарнішим, настроєм, що постійно схиляв до жартів. Те, що готовність сприймати жит-

тя в його легкості походила зі щонайменше так само глибокої у своїй бездонності свідомості, як і свідомість нашої матері, можна тільки припускати, проте заледве довести. Пізнати абсурдне й примиритися з ним – це ще не затьмарює погляд на трагічне людського буття. Врешті-решт воно навіть допомагає прийти до примирливої позиції.

Наша вилазка до прохолоди оточених лісами пагорбів відбувалася, ймовірно, так само хаотично, як і більшість прогулянок, які відповідали зворушливим намірам нашої матері обставити для нас світ таким, яким він був у часи її юності на початку століття. Ми пили холодний чай, який мав смак термосів, їли вивалені в піску сендвічі, так довго гралися нашими обручами й м'ячами, стрибали зі скакалкою і зображали живі картини, що починали нидіти від нудьги, скиглити й битися. Невдовзі вдарила гроза. Розважальну партію довелося перервати. Ми повернулися в місто раніше, ніж очікувалось. Дім стояв полишеним напризволяще. Вхідні двері були відчинені. Перші приміщення, в які ми ввійшли, були в стані спустошення, який нас налякав. Першою була думка про напад розбійників. Відтак з'явилася Касандра, геть гола й ледве дихаючи, обличчя шимпанзе закривавлене, з розпущеним волоссям, що с'як-так прикривало її наготу –: нещасна леді Годіва. Вона використала весь пообідній час, аби досхочу показитися з собаками – геть голою, як тварина серед тварин. Дика гонитва проходила через сад і через увесь дім; наше передчасне повернення не залишило вакханці часу, щоб знову все прибрати. Без усякого зніжковіння вона пояснила, що собакам інколи потрібен такий надмір почуттів.

Моя мати хотіла вигнати її з дому. Однак мій батько, який, як завжди, був на полюванні й не бачив цього, визнав, повернувшись, за Касандрою правоту. Отож скандал, який моя мати вбачала в цьому випад-

ку, було занесено до списку принижень, що їх вона була фатально приречена терпіти. Вона зображувала це так, буцімто в якийсь вирішальний момент «або-або» Касандрі надали перевагу перед нею. Натомість ми, наш батько, моя сестра та я, бачили в цьому гротеску не тільки повну неприборканість нашої дивної домочадиці, але й щось містичне й міфологічне: прадавній елемент краю, в якому ми жили, втілений в одній з його обраних дочок. Дика гонитва собак була мовби язичницькою містерією. Вони могли розтерзати Касандру, вона могла вмерти культовою жертвовою смертю. Відтоді її оточувала аура таємної жриці. Коли я думаю про дім свого дитинства, який постає у моїх світлих спогадах оточеним березами, буками й горобиною, що вписані в безкрайній пейзаж (в ньому є щось від сецесійного класицизму картин Франца фон Штука), то до нього належить і міфологічна картина голої гасаючої Касандри, яка веде за собою зграю собак, що намагаються вхопити чорний стяг її волосся.

Волосся Касандри було чудовим контрастом до її потворності й однією з насолод мого дитинства. Зазвичай вона заплітала його у дві коси, товщиною з руку, і обвивала їх так, що вони утворювали зверху на її великому черепі мовби плаский тюрбан. Вона казала, що всі жінки в її селі заплітають свої коси у такий спосіб – як подушки, щоб класти на них глеки й кошики. Коли ж вона розпускала його, то воно спадало у своїй м'якій, мов шовк, блискучій, хрусткій повноті їй на плечі й на спину аж до самих колін. Торкатися його, запускати свої маленькі рученята в його незмовкне дзюрчання було для мене джерелом невичерпної радості. Ввечері, коли вона роздягала мене, щоб віднести до ліжка, я, поставлений на сповивальний комод з часів нашого раннього дитинства, витягував з нього шпильки, розплітав коси й укривав ними своє обличчя; сміючись і жартуючи, вона дозволяла мені це робити. Часом я

повністю вгортався в нього, ховався за ним, гукав свою сестру, яка вже лежала в ліжку (зазвичай з книжкою), і пропонував їй шукати мене. З насолодою я вдихав у її густих пасмах гострий запах мигдалю й церковного ладану. Відколи я здатен свідомо відчувати, текуче волосся – у відповідності зі стилем епохи пізнього Сецесіону, в яку я з'явився на світ – було й залишилося в моїй уяві символом темно-солодкої чуттєвої насолоди жіночністю на протигагу важкій, недоторканній, принципово іншій і власне ворожій сутності, яка була втілена в ніжній шкірі (насамперед майже прозорих повік) моєї матері та моєї сестри.

Пізніше мене це дивувало, бо мені видавалося неймовірним, що я міг коли-небудь бачити в Касандрі щось статево визначене, навіть щось від сутності «жінки». Вона належала для мене до тих предметів мого власного інтимного світу, серед яких певні обрані об'єкти – мій собака, моя сорока, мій кролик чи якась улюблена іграшка: мій ведмедик, каучуковий слон, з яким я майже ніколи не розлучався – були особливо «одушевленими» через мою любов до них: предмети, якими я ніжно дорожив, втрату яких я гірко б оплакував, які, однак, не мали нічого спільного зі справжнім світом, супроти якого я жив: світом дорослих, які обєрігали таємницю статевого і таємницю смерті. Касандра була з мого світу, і моєї віри не похитнуло б, якби мені довелося відкрити, що моя коробка з доміно могла бути предметом мого еротичного почуття більшою мірою, ніж у випадку з нею.

Звичайно, що я аж ніяк не був вільний від хтивих порухів. Думки про жінок навідували мене доволі рано. Вже шести-семирічною дитиною я був безперервно закоханим: у молоду тітку, елегантну даму, яка приходила в гості, вродливу дівчину, яку я побачив лише мигцем або навіть на фото в журналі, доньку нашого сімейного лікаря, приблизно одного віку зі мною

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

КУПИТИ